

Werk

Titel: Herbarium Amboinense, plurimas conplectens arbores, frutices, herbas, plantas ter...

Jahr: 1743

Kollektion: Zoologica

Werk Id: PPN369546733

PURL: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PID=PPN369546733> | LOG_0020

OPAC: <http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/PPN?PPN=369546733>

Terms and Conditions

The Goettingen State and University Library provides access to digitized documents strictly for noncommercial educational, research and private purposes and makes no warranty with regard to their use for other purposes. Some of our collections are protected by copyright. Publication and/or broadcast in any form (including electronic) requires prior written permission from the Goettingen State- and University Library.

Each copy of any part of this document must contain there Terms and Conditions. With the usage of the library's online system to access or download a digitized document you accept the Terms and Conditions.

Reproductions of material on the web site may not be made for or donated to other repositories, nor may be further reproduced without written permission from the Goettingen State- and University Library.

For reproduction requests and permissions, please contact us. If citing materials, please give proper attribution of the source.

Contact

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen
Georg-August-Universität Göttingen
Platz der Göttinger Sieben 1
37073 Göttingen
Germany
Email: gdz@sub.uni-goettingen.de

Flores magnitudine Tilæ floribus haud diffimiles, itidem circa extremos ramulos inter folia rotundis, lanuginosis, ac purpureis petiolis glomeratim, non sparsim producuntur, sensimque porrectis columellis umbellæ specie panduntur; triplici constant ordinae foliorum acuminatorum ac ruforum, quorum singuli ordines sex continent foliola, ac medius plane erectus est; inhærentque calici crasso, ruffo, ac lanuginoso, in sex lacinias acuminatas secto, sex candidis staminibus, rufis apicibus dotatis, mediam floris cavitatem & umbilicum occupantibus, inter quæ Stylus prodit, ipsius fructus rudimentum.

In AUCTUARIi capite Quarto Nani-Hua sequenti describitur modo.

Licet hæc arbuscula ob ejus nomen adfinis videatur esse generi Nani, ac quoque in Amboina progerminet, in Herbario tamen nostro non potui illam subjungere Nani speciebus, partim quum ejus forma maxime ab iis differat, partim quod nimis diu post illam observaverim: Arbor ipsa paulo altior & crassior est Limonio, sed fruticosior, paulo enim supra radicem plurimos emittit incurvos ramos, qui sese in minores breves ac firmos dividunt ramulos, in quorum fummo folia locantur solitaria, inordinata, longiusculis infidentia petiolis, qui prope folium geniculati sunt tanquam in Durionum foliis, inæqualis sunt hæc magnitudinis, a quatuor ad octo pollices longa, tres & tres cum dimidio lata, integra, in obtusum apicem desinentia. Non multum Nani folia referunt, sed melius cum illis Novellæ nigræ seu Salimoery conveniunt, vulgaris nempe formæ, superne glabra, inferne parum rugosa per protuberantes & obliquas admodum venulas, coloris gilvi.

Fructus tam ex ramis quam ex furculis progerminant brevibus in racemis, quatuor sexve simul juncti, instar fructuum Malaburæ ex rotundo trigoni, raro quadrangoni, superius coronati, primo rotundi instar globorum sclopeti minoris, dein instar prunorum rotundorum, exterius ex fusco lutei ac molles & lanuginosi, interius sicco repleti nucleo.

Lignum ejus durum est ac durabile pro ædificiis, sed crassioribus constat fibris, quod cæsum dulcem emittit lympham: Fructus sine notabili progerminant flore. Inter Caju-Poeti crescit arborea, aliasque in minoribus filvis, nec alio huc usque innotuit nomine nisi Amboinensi Nani-Hua.

Tabula Nona

Ramum exhibet arboris, quæ Nani-Hua vocatur. Ubi Litt. A. ejus fructus majores & separatos sistit, ut ejus anguli melius dignoscantur.

CAPUT SEPTIMUM.

Metrofideros Amboinensis. Caju Bessi.

Metrofideros vulgaris arbor est multum a præcedentibus differens, hocque nomine tantum nota in insulis Amboinensibus, cujus cor seu internum lignum undique albo quasi lardo cinctum est ad palmæ circiter crassitiem, quod vulgo alburnum vocatur, uti supra de Ebenis fuit dictum; subsequenterque istiusmodi varia ligna, cuncta vero interna ligna seu corda intensioris coloris & solidioris substantiæ vocantur proprie Græco-Latina derivatione Melandryon, Malaice Dras, uti duriores plantarum radicumque nervi Ampulon vocantur. Sic quoque generaliter hic notatum volumus, omnes subsequentes fere arbores silvestres in mares & feminas esse distinctas, quarum illa mas habetur, qui durioris est substantiæ, minoraque gerit folia & fructus, ac copiosiores producit flores, cujus lignum ad tignum vulgo usurpatur. Femina vero mollius gerit lignum coloris levioris, majora vero folia, copiosioresque fructus, cujus lignum ad tigna non ita valet.

Sic

De bloemen zyn in grootte en gedaante aan die van de Linde-bloezem niet ongelijk, ook omtrent het uiterste der takjes voortkomende op ronde, wollige, en purperagtige steeltjes niet verspreit, maar veele te gelyk en allengskens zig verspreidende, die als een Umbella ofte een Sonne-scherp werden uitgebreidt. Zy hebben een driedubbelt getal van puntige en roffe blaadjes, waar van elk uyt zes blaadjes bestaat, en in het midden is 'er een overeindt, dog alle zitten zy op een dikke, roffe, en wollige kelk, die in zes punten verdeelt is, en hebben zes witte vezels, wat roffe noppen in het midden van de bloem staande, tusschen welke een styltje voortkomt, welke het beginzel van de vrucht is.

In het vierde Hoofdstuk van het Byvoegzel, wert de Nani Hua-Boom op de volgende wyze beschreven.

Hoewel dit boompje volgens zynen naam, uit de maagschap van Nani schynt te wezen, ook mede een Amboinsch gewas is, zo heb ik nogtans in myn groot Werk het zelve onder de Nani-geflachten niet kunnen voegen, om dat het in gedaante al te veel daar van verschilt, en laat tot myn kennisse gekomen is. De boom is wat hooger en dikker dan een gemeene Limoen-boom, dog beestragt, want hy is schier van onderen op met kromme takken bezet, die zig in korte en styve ryskens verdeelen, aan 't uiterste derzelver staan de bladeren enkelt en zonder order, op langagtige steelen, dewelke by 't blad een knietje hebben gelyk de Durioens-bladeren. Zy zyn van ongelijke grootte, te weten van vier tot agt duymen lang, 3 en 3½ breed, ongekerft, en met een stompe spits. Zy gelyken weinig na Nani-bladeren, maar beter na die van Novella nigra of Salimoery, namentlyk van een gemeen fatsoen, boven glad, beneden wat ruig, wegens de uitstekende en zeer schuyns lopende aderen, en vaal-groen.

De vruchten hangen zo aan de takken als ryskens met korte trosjes, 4 en 6 by malkander, gelyk de vruchten van Malahuur, uyt den ronden wat drieboekig, zelden vierboekig, met een verheven kroontje boven op, eerst als pistool-kogels, daarna als ronde pruymen, buyten graauwgeel en zagt, of wolagtig, binnen gevult met een drooge beest.

Het hout is hard en durabel aan den buysbouw, dog wat grofdradig, in 't kappen geeft het een zoet water, en de vruchten schynen zonder bloeyzel voort te komen. Het groeit onder de Caju-Poeti boomen, en in andere lustige bosschen, zynde tot nog toe met geen andere naam bekend dan den Amboinschen Nani-Hua.

De negende Plaat

Vertoont een Tak van de Boom, die Nani-Hua genaamt wert. Alwaar Litt. A. aanwyft deszelfs vruchten byzonder in grooter gedaante, op dat deszelfs hoeken beter gezien zouden kunnen werden.

VII. HOOFDSTUK.

Gemeen Amboinsch Yzer-bout.

Het gemeene Yzer-bout is een boom veel van de voorgaande verschillende, ende met dien naam alleen in de Amboinsche Eylanden bekend, het geen men eygentlyk Yzer-bout noemt; van dezen boom is mede het bert of binnenste bout rondom met een wit spek omgeven, omtrent een hand dik, 't welk men in 't gemeen spint noemt, gelyk wy boven van de Ebbenboutsen gezegt hebben, en nog verscheide diergelyke volgen zullen, maar alle diergelyke berten of binnen-boutsen, die van een hooger couleur, en vaster substantie zyn, noemt men eygentlyk in 't Grieks Latyn Melandryon, in 't Maleys Dras, gelyk de harde zenuwen in de planten en wortelen Ampulon. Zo willen wy ook in 't generaal bekend gemaakt hebben, dat meest alle de volgende wout-boomen in manneken en wyfken onderscheiden worden, waar van men het voor 't manneken hout, het geen harder van substantie, kleender van bladeren en vruchten, en ryker van bloemen is, 't welk men ook gemeenelyk tot 't timmeren gebruykt. Het wyfken heeft een weker hout, ligter couleur, grooter bladeren, en meer vruchten, tot 't timmeren meest onnut.

C 3

Zo

Sic itaque *Metrosiderum* quoque dividimus in marem & feminam, cujus mas vulgarissimus est, quem primum describemus.

Altissima ac vastissima est arbor, non penitus rectum gerens truncum, sed plerumque incurvum, exceptis iis, qui in densis crescunt silvis, qui trunci erecti admodum observantur; paucos vero incurvos gerit hæc arbor majores ramos, eleganter extensos, ex quibus plurimi nodosi & incurvi excrescunt ramuli, qui in plures alios minoresque divisi sunt. Arboris cortex est glaber, cinereus, vel in album tendens colorem, ramorum vero magis fuscus est, in inferiore trunco duplicatus, qui in senectute separatur in magnas firmasque lamellas ultra cultrum crassas, in brevioribus ramulis folia plerumque in bina paria distincta sunt, in junioribus vero arboribus in tria paria opposita. Folia hæc sunt subrotunda, tres quatuorve pollices longa, paulo minus lata, paulumque antrorsum inflexa, cui lateri magnus nervus semper proxime adcumbit, ita ut hic non directe per medium transeat, suntque illa porro firma, glabra, & læte viridia, paucis transversalibus costis distincta, a quibus vetusta scabra sunt, hæc quoque superius rotunda sunt, sed juniora sunt magis oblonga, brevique apice donata, quoque vetustiora sunt folia, eo minora; sique essent incisa, cum *Quercus* foliis maxime convenirent, saporem porro habent dulcem, cum parva adstrictione, ita ut hæc juniora folia cruda edi possint.

In ramulorum summo racemi breves propullulant, quibus insident plurima glauca capitula forma modoque *Caryophyllorum*, sed non ita cruciatim posita nec ordinata: Hæc sese aperiunt in flosculos quadri-petalos subrotundos, coloris ex viridilutescentis instar florum *Mangæ*, magnitudine florum *Clematidis*, in ipsorum centro aliud locatur album & oblongum petalum superius circinnatum, circa quod primo tria locantur longa, subtilia, & rubra stamina, ample extensa, quorum quodvis prope ortum suum bina breviora & magis alba gerit stamina, totque prope istud medium petalum, majora autem stamina varias habent antheras farina flava adpersas, in ipso floris centro brevis adparet coronula, cui longum insidet cornu inferius latum & viride, superius angustum instar fili, & rubrum, quod in fructum excrescit. Florum odor est gratus, sed debilis, fere instar illius florum *Canangæ*, sique hi marcescunt, petala externe magis flavescunt, mediumque violaceum habet colorem.

Fructus est siliqua longa, tenuis, & plana, spithamam vel undecim pollices longa, tres digitos lata, calamus circiter crassa, oris æqualibus & aliquando protuberantibus, ejus pars inferior est fere recta hilumque crassum format, superior vero pars gibbosa est ac tenuior, ad latera plerumque incurva, sique matura, obscure fusca seu nigricans, nec facile aperiiri potest ac dura est. Intus locantur quatuor, quinque, vel sex tenuia & plana officula seu fabæ nigræ, magnitudine circiter denarii, ad cultri crassitiem, non rotundæ, sed oblongæ & fere cordatæ, quæ in hilo suo umbilicum gerunt, quo siliquæ nectuntur, in hisce medulla invenitur sicca, viridis, forma folioli sita, quæ verum includit semen, ex quo juniores progerminant arbores.

Si hæc arbor profunde incidatur, ut per albam ejus substantiam fuscum tangatur cor, læte rubens exstillat succus instar tenuis sanguinis, qui in linteis inexpugnabiles caussat maculas, quod omnes plerumque tales succi efficiunt.

Lignum, uti dictum est, duplex est, externum album tantum est, in junioribus arboribus palmam crassum, in adultis binos digitos, inæquali crassitie cor ambiens, uti vitellum in cocto conspicitur ovo ab una parte magis adcumbere testæ quam in altera: Lignum ipsum seu genuinum *Syderoxyllum* substantia est solida, gravis, dura, & crassius constans ex fibris, cum carne bovina seu *Quercu* nostra conveniens, in mare pallide fusca, sed sicca obscurior est, ac demum nigricat, una tamen ejus invenitur species, cujus lignum crudum ad pallide rufum accedit colorem, quæ *Metrosideros rubra* vocatur.

Altera *Metrosideros femina* modo crescendi cum mare convenit, sed ejus folia sunt longiora, flaccidiora, & acutiora, quinque vel sex pollices longa.

Trunci

Zo deelen wy dan ook den Yzerhout-boom in manneken en wyfken, waar van 't manneken het eygentlyke, en meest bekende is, en 't welk wy nu eerst beschryven zullen.

Het is een zeer boogen en robuften boom, niet heel regt van stam, maar gemeenlyk wat bogtig, behalven die in digte bosschen staan, dewelke zeer regt zyn; hy heeft weinige en kromme hoof-takken, ordentlyk uitgebreidt, en daar aan veele knoestige en kromme ryskens, die bly in veele andere en kortere verdelen. De scborste des booms is even, ligt, asch-graauw, of naar 't witte trekkende, maar aan de takken is ze graauwer, aan de onderste stam dubbelt, en in den ouderdom afschilferende, met groote en styve lappen, ruym een mes dik; aan de korte ryskens staan de bladeren meest by twee paren, en aan de jonge boomen drie paren, regt tegens malkander. Dezelve zyn rondachtig, drie en vier duimen lang, wat minder breed, en een weinig na vooren geboogen, welke zyde de groote zenuwe altyd naast leyt, zo datze niet regt door de midden gaat, wat styf, glad, en blyde-groen, met weinige dwers-ribben, dieze in den ouderdom wat geplooyt maken. De oude bladeren zyn vooren rond, maar de jonge zyn langwerpiger, met een korte spitze, en hoe ouder, hoe kleiner zy worden; waren ze gekerft, zouden zy met ons Eyken-loof groote gelykenisse hebben, van smaak zoet, met een kleene adstrictie, zoo dat men de jonge bladeren wel raauw kan eten.

Aan 't uitterste der ryskens komen kort getakte trosjes voort, daar aan staan veele spaans-groene knoppen, in maniere als de Nagel-kroontjes, dog zo wel niet in 't kruis, en gesbikt. Deze baar openende werden bloempjes van vier langwerpige en vooren ronde blaadjes, van koleur geel-groen, als de *Mangas*-bloemen, en in de groote, als die van *Clematis*; in baar midden staat een ander wit en langagtig blaadje aan de boven rand gefinbbelt, rondom staan voor eerst drie lange subtile en roode draden, wyd uytgespreyt, hebbende ieder by zyn oorspronk nog twee korter en witter draden, en ook zoo veele by 't middelste blaadje, dragende de groote draden diverse noppen, met geel meel bestrooyt, regt in de midden ziet men een kort bekertje of kroontje, daar in staat een lang boorentje, onder breed en groen, boven smal, als een draad, en rood, waar uyt de vrucht werd. De reuk is lieffelyk, dog slap, bykans als die van *Cananga*-bloemen, en als deze bloemen oud worden, zo ziet men de buitenste blaadjes geelder, en het middelste wert violet.

De vrucht is een lange, dunne, en platte bouwe, een span of elf duymen lang, drie vingers breed, en omtrent een schaft dik, meest met evene kanten, of hier en daar met een bogtje, de buyk is schier regt, en maakt een dikke naat, de rugge is bultig en dun. Zy zyn ook gemeenlyk ter zyden wat gekromt, ryp geworden, donker-bruyn of swart, niet ligt om te openen, en hard. Binnen leggen 4. 5. en 6 dunne platte boonen, ook swart, en even in de grootte van een kleene schelling, in de dikte van een mes, niet rond, maar langwerpig, of als een bert, en in 't kloofje een kort adertje hebbende, waar mede zy aan de schaal hangen. Binnen is een groenagtig droog merg, in de gedaante van een blaadje, 't welk het eigentlyke zaat is, waar van jonge boomen voortkomen.

Als men in den boom zo diep kapt, dat men door 't witte spint tot het bruyne bert komt, zo loopt 'er een ligt-roode zap uyt als dun bloed, 't welk in 't linnen onuytwisselyke vlekken geeft, gelyk alle meest diergelyke zapen doen.

Het bout, als gezegt, is tweederley, het buytenste witte is maar spint, een band dik aan de jonge boomen, en aan de volwassen twee vingers dik, dog in ongelyke dikte, het bert omgevende, gelyk den doorn in een gekookt ey gemeenlyk de eene zyde nader ligt, dan de andere. Het bert of eygentlyke yzer-bout, is een vaste substantie, swaardhard, en grofdradig, met het robuuste ossen-vleesch, of met ons Eykenhout te vergelyken, aan 't manneken ligt-bruyn, maar besterft hoog-bruyn, en ten laatsten swart-bruyn, men heeft egter een geslagt, waar van 't raauwe hout na 't ligt-rosse trekt, 't welk men rood Yzer-hout noemt.

2. Yzerhout 't wyfken is in manier van wassen 't mannetje gelyk, de bladeren zyn wat langer, slapper, en spitzer, 5 en 6 duimen lang.

Aan

Trunci lignum exterius seu alburnum est crassius, atque cor pallidiorem habet colorem, quam maris, ex fusco nempe in luteum vitellinum vergens colorem, nec unquam ita nigrum, si siccum sit, levioris & mollioris substantiæ, obscuris striis longitudinalibus distinctum, quodque facilius elaborari potest.

Utraque ligna placentarium gerunt odorem, vel instar recentis panis, si elaborentur, facileque secari & percolari possunt, satisque glabra sunt, si poliantur: in recenti elaborato ligno inter majores pectines minores observantur lutei, & fragiles instar sulphuris, quod proprie ejus pinguedo est.

Femina aliam quoque habet varietatem, cujus folia sunt longiora, & acutiora, ac sæpe per triaparia ramulis infidentia, quorum unum prope pedunculum aliquando incurvum est, ejus lignum quoque vitellini est coloris, molle, & longum, nec ita durabile ac præcedentis, ex fusco ruffum est, magnumque habet alburnum. Maris ligni pectines sunt breviores, intricatiores, multoque copiosius gerunt istud sulphur, femina vero sunt longi & recti. Radices quoque sub terra prorepunt, nec profunde illam perforant, ita ut sæpe supra rupes nudæ decurrant, inque litoris scopulis si crecant, sub radicibus excavata est, ubi hæ excurrunt: Radices sunt siccæ sæpe & emortuæ, nigricantes, atque una parte vivente obductæ cortice, nihilominus tamen scopulis ita infixæ, ut a ventis non adeo facile disjiciatur hæc arbor ac præcedens Nani.

Anni tempus. Sub initium fæcorum mensium h. e. Septembris flores incipit proferre, quod usque in Januarium & Februarium durat, fructus ejus maturescunt mense Aprili, & sub initium pluviosorum mensium, quum pauciora gerat folia, optimeque cædi potest.

Nomen. Latine *Metrosideros Amboinensis*, seu *Lignum ferreum vulgare*. Belgice gemeen *Yzerhout*. Malaice *Caju Bessi* & proprie *Caju Carbou*, vel uti alii dicunt *Marboo*. Ternatice *Dowora*. Amboinice *Iffer* & *Iffele*, unde putarem nostram nationem suum *Yzerhout* deflexisse, quum non observem aliquam nationem ipsi cognomen *Sideroxyli* tribuisse. Macassarice dicitur *Bajang*. Bægice *Ipi*.

Locus. In cunctis occurrit insulis Orientalibus, uti & in Java, ac Malacca, optima vero & frequentissima crescit in *Amboinæ* regionibus, lutea nempe in *Boutona*, *Boerone*, & *Cerama*: Fusca vero seu mas in ipsa *Amboina*, uti & in *Cerama* tam in litore, quam in vicinis ipsi montibus, quoque locus sit magis saxosus, eo melius exhibet lignum, ita ut sæpius, uti dictum fuit, in acutis & nudis crescat rupibus: Expertus quoque fui per stupites propagari posse mensibus pluviosis in solo duro lapillis mixto.

Ufus. Hicce in regionibus hoc lignum primum est, quod ad tigna adhibetur, uti apud nos *Quercinum*, non tantum ad ædes, sed ex ipso quoque mensæ, sedes, cistæ, similiaque fabricantur, atque tam dolabra quam tornionum ope poliri potest, licet crassis videatur consistare fibris, atque poliendo in tam splendorem & obscure fuscum elaborari potest lignum, ut a vetusto & diu usurpato ligno *Quercino* distingui nequeat; aquæ injectum hoc lignum fundum quoque petit, sed femina lignum quodammodo supernatat uti & illud maris, si levia quædam ipsi adligata fuerint ligna, ob gravitatem vero tectis raro infervit.

Lignum hoc auream præbet rasuram haud ingrati odoris, illud vero quam maxime a solo arcendum est, ne muros tangat ex terra, argilla, falsisque lapillis marinis constructos, ab omnibus enim hicce ingredientibus intra paucos annos putrescit: Credebatur olim calcem huic ligno esse perniciosam, experientia vero subsequenter annis edocuit, ipsi calci hoc non esse adscribendum, sed falsedini aquæ, ipsi mixtæ, vel lapillis marinis, unde & cæmentariis mandatur, trabes ex hoc ligno constructas lateribus coctis ficcisque ac calci inponere, unde hoc lignum indurefcit & persistit, quondam vero hoc obducebatur lamellis plumbeis, quo usque muros penetrabat, sed hoc quoque non succedebat, uti id ad oculus nobis in muris descriptis adparuit: Sic quoque non durabile est in penariis, aliisve occlusis repositoriis, omnis enim humiditas nebulosusque talis aër huic nocet ligno, unde nec etiam pluvii vel vento potest resistere, nisi pice vel pigmento quodam esset obductum, durabile satis quoque est in solo sub aqua, sed non in ipsa aqua, in qua intra paucos menses teredines Malaice *Capang* & Latine

Sole.

Aan de stam is het spint grooter, het hout van 't bert ligter van koleur, dan aan 't manneken, namentlyk wyt den bruinen, naar 't doorngeele trekkende, en nooit zo swart bestervende als dat van 't manneken, ligter en weker van substantie, met donkere strepen in de lengte, en gemakkelijker om te bearbeyden.

Beyde houten hebben een koekagtigen reuk, of als verscht brood, als men ze bearbeyd, neemt gemakkelijk de zaagen scharp aan, en wort redelyk glad, gepolyst zynde: in 't verscht bearbeyd, ziet men tusschen de kammen eenige kleendere kammen, geel en bryzelig, als swavel, het welk zyn vettigheid is.

Het wyfken heeft nog een verandering, daar aan de bladeren nog langer en spitzer zyn, ook dikwils met drie paren aan de ryskens, waar van zomtyds het eene by den steel omgedraayt staat, het hout mede doorngeel, week, en lang, zo durabel niet als het voorige, besterft bruynros, en heeft een groot spint. De kammen van 't manneken-hout zyn korter, verwerder, en hebben meer geel swavel, maar die van 't wyfken zyn lang en regt. De wortelen verspreyden hun ook meest langs de aarde, en gaan niet diep in, zo dat men ze dikwils over de klippen bloot ziet loopen, en op de strant-klippen staande, is by dikwils onder de wortel hol, alwaar die afhangen, de wortelen zyn droog, swart bestorven, en egter aan de eene zyde nog met de levende scharpse bekleet, niet te min houdt by vast in de klippen, en word van de winden zo ligt niet omgeworpen, als de voorgaande Nani.

Sayzoen. In 't begin van de drooge Mousson, dat is September, begint het te bloeyen, 't welk duurt tot in January en February. De rype vruchten heeft men in April, en in 't begin van de regen-Mousson, wanneer by 't minste loof heeft, en best om te kappen is.

Naam. In 't Latyn *Metrosideros Amboinensis*, of *Lignum ferreum vulgare*. Op 't Duitsch gemeen *Yzerhout*. Maleys *Caju Bessi*, en eygentlyk *Caju Carbou*, of gelyk andere zeggen *Marboo*. In Ternaten *Dowora*, *Amboinsch Iffer* en *Iffele*, waar van men gissen zoude, dat onze *Natie* haar *Yzerhout* gemaakt heeft, om dat ik niet bevinde, dit hout by eenige andere *Natiën* den toenaam van *Yzer* te hebben. *Macassars Bajang*. *Boegis Ipi*.

Plaats. Men vind het in alle de Oostersche Eylanden, als mede op Java en Malacca, dog wel 't beste en meeste in de *Amboinsche* quartieren, te weten, het geel op *Bouton*, *Boero*, en *Ceram*, het bruyn of manneken op *Amboina* zelfs, als mede op *Ceram*, zo wel op *strant*, als in 't naaste gebergte, en hoe steeniger de plaats is hoe beter hout by geeft, zo dat men 't dikwils, als gezegt, op scherpe en meest bloote klippen vint. Ik heb ook bevonden, dat men 't met stokken verplanten kan in de regen-Mousson, en in een harde grond, daar kleene steentjes onder lopen.

Gebruik. In deze quartieren is dit hout een *Prins* van alle *timmerhouten*, gelyk by ons 't *Eykenhout* is, te weten, op 't lant niet alleen tot den *huisbouw*, maar ook *tafels*, *stoelen*, *kisten*, &c. latende zig zo met de scharp, als *drayders bytel*, redelyk glad werken, hoewel 't grofdradig schynt, egter door 't polysten kan men het glimmende en donker bruyn maken, zo dat men 't van oudt en lang gebandelt *Eykenhout* niet onderscheiden kan. Het is mede een *zink-hout* in 't water, dog het wyfken dryft eenigzints, gelyk mede 't manneken, als 'er maar weinige ligte houten aan gebonden zyn, wegens zyne swaarte wert 't zelden in 't dakwerk gebruikt.

*Het geeft een gout-geel zaagmeel, niet onaangenaam van reuk, maar men moet dit hout ten hoogsten bewaren, dat het in geen gront staat, nog in eenige muuren van aarde, kley, en brakke zee-steenen gemetzelt, gelegt wert, want van alle deze vergaat dit hout in weinige jaren. Men heeft ook eertyds geloofd, dat de kalk aan dit hout scharpdelijk zy; maar de ervarentheid in de volgende jaren heeft het tegendeel geleert, dat zulks de kalk zelfs niet toe te schryven zy, maar de brakkigheid van 't water, dat daar onder komt, ofte de zee-steenen, dierhalven ordonneert men aan de *Metselaars*, datze de balken in droog gebakke steenen en kalk zullen leggen, waar in dit hout hart en onverteert blyft. Men besloegze eertyds met loode platen, zo verre ze in de muur lagen, maar dat deugde al mede niet, gelyk ons den oogenschyn in eenige afgebrokene muuren geleert heeft: Zo is 't mede zo durabel niet in kelders, en andere beslotene pakhuysen, want alle vogtigheid of diergelyken lugt dit hout scharpdelijk is, daarom het ook tegen geen regen of wint bestaan kan, ten ware dat 't met teer ofte andere verwe aangestroken wierde; niet te min in de gront onder water is het durabel, maar niet in 't wa-*

Solene illud perforant. Sic quoque sollicite curandum est, ne alburni quædam pars remaneat in trabibus vel postibus, quum omne illud ac præsertim quod in occultis deponatur locis, intra paucos annos degeneret in albas fomicas pediculosque, quod animalium genus tanquam pestis grassatur in India, quibus plurima supellectilis pars ipsæque perduntur ædes. Elaboratum lignum fœcibus vulgaris cerevisiæ politur, ut elegantem fuscum splendentemque adquirat colorem, vetus vero in ædibus adeo indurefcit, ut vix clavus trajici possit, adeoque firmiter rubigine ipsi inhærent, ut non nisi fracti & vi evelli possint, uti & hoc multo difficilius elaboratu est. Optime etiam foco inservit, sed alia leviora ipsi admiscenda sunt ligna, quum solum lente ignem concipiat, si vero semel flammam fuscuperit, vehementer ardet, fortemque emittit calorem, solidosque relinquit carbonem; ad naves extruendas non adhibetur, quum nimis sit grave, nec in aqua durabile: Hoc insuper vitio laborat lignum istud, quod magnas nempe circa cor gerat fissuras, quæ sæpe per totam decurrunt trabem, licet cor cæterum adeo sit durum ac reliquum lignum, quod lignariis multum tædii adfert, si trabem crassiorem in asseres vel minora secare velint segmenta; Hæc vero fissuræ plerumque huic superveniunt ligno per gravem lapsus ictum, vel si arbor vegeto nimis referta sit succo; attendendum enim est, hanc non cædi arborem eo tempore, quo teneris foliis floribusque sit onusta, nec plenilunio, quod & de omnibus tignis observandum & notandum. Ad cistas & scrinia feminæ lignum melius conducit, quum magis fuscum, levius & facilius elaboratu sit, quales potissimum sunt Boutonenses cistulæ ulnam longæ ac pedem altæ.

Juniora feminæ folia suspectis adcoquantur piscibus, quales sunt inflatores, duriones, similesque, ut eo minus noceant.

Vetustus trunci cortex, uti dictum est, sponte separatur, sub quo alius regeneratur, qui sensim quoque decorticatur, talique modo aliquando quatuor, quinque, & septem lamellæ sibi invicem inhærent, quæ femi digitum crassæ, multisque angulis involutæ diligenter conliguntur & adservantur in usum medicum, contusus enim hic cortex & cum veteri masticatus Pinanga, vel aliis incoctus cibis album pituitosumque sistit fluxum, aliasque diarrhæas. Primum sola masticatur Pinanga, succusque ejus calce inprægnatus expuitur, tumque cortex ore adsumitur cum pauca conscissi Zingiberis quantitate, quorum succus simul deglutitur: Zingiber additur, quum hi plerumque morbi ex frigore & stomachi flacciditate suum ducant ortum.

Ejus fabæ in Sumatra ultra denarii magnitudinem excrescunt, quæ referunt fructus fabæ marinæ seu *Boa Parang*, quas plebs conligit, carbonibusque vel cineribus calidis inponit & torret, donec ipsarum pelliculæ dehiscant, quas dein per tres vel quatuor dies in aqua macerant fassa, in tepida iterum renovant, coquant, ac edunt.

In Batsjama *Cepphus* quidam fuit observatus, qui venenatos comederat in litore boletos, unde vertiginosus erat, mirisque giris juxta litus sese circumvolebat, donec ad *Metrosiderum* accederet, cujus corticem rostro perforabat, unde reconvalefcebat. Hinc homines edocti fuere, hunc conducere corticem contra anxietates perniciemque Boletorum, si recens nempe cortex, vel lignum contritum adsumatur.

Amboinenses feminæ viridem edunt corticem cum Pinanga, si inprægnatæ sint per totum inprægnationis tempus, ut ipsarum fœtus sint robustiores ac saniores.

Anno 1678. in vetusta decidua *Metrosidero* in Amabussæ montibus observatum fuit in crassorum ramorum medullis gummi quoddam, sapore & colore *Acaciæ* simile, instar picis nigrum, adstringentis admodum saporis cum quadam & levi amaritie: Hoc gummi superioribus temporibus non fuit notum, ac lignum, cui adhærebat, ex nigro magis fuscum & durius erat vulgari *Metrosidero*. Hujus gummi pauca copia ore adsumpta omne mucosum adtrahit, depuratque illud æque bene ac terra *Catechu*.

Tabula Decima

Ramum exhibet *Metrosideri Amboinensis*, quæ *Caju Bessi* incolis vocatur.

CAPUT

't water zelfs, daar in binnen weinige maanden de pypwormen in 't Maleys Capang, in 't Latyn Solen, inkomt. Zo moet men ook zorgvuldig al 't witte spint afnemen, al zou 'er aan de balken of stylen een boek wan blyven, vermits al het zelve, inzonderheid dat in bedompte plaatzen staat, in korte jaren verandert in witte mieren of bout-luyzen, een snoode pest in Indiën, die menig gebouw en huisraad bederven. Het bearbeyde hout wert met moer van gemeen bier gepolyst, om schoon bruyn te werden, het oude in de gebouwen werd zo hard, dat men 'er niet of qualyk een spyker kan inkrygen, en die in 't versche geslagen werden, verroesten daar in zo vast, dat men ze zonder breken niet weder uit kan krygen, gelyk het als dan ook veel moeyelyker te werken is. Het geeft ook schoon brandhout, dog men moet 'er ander licht hout onder mengen, om dat 't alleen langzaam in brand raakt, maar eens de vlam gewat bebende, brant het sel, geeft een sterke bitte, en bestendige koolen; tot den scheepsbouw werd het niet genomen, om dat 't te swaar, en in 't water gants niet durabel is. Dit hout heeft verders die fouten, dat het groote hertscbeuren heeft, die zomtyds door den gebeelen balk gaan, hoewel het hert anderzints zo hard is, als 't resterende hout, het welk de timmerlieden groot verdriet aanbrengt, als ze een dikke balk tot planken of kleendere houten willen zaagen: Deze scheuren komen egter gemeenelyk in 't hout door den swaren slag in 't nedervallen, of als den boom te vol jeugdig zap is, want men moet wel opletten, dat men deeze boomen niet kapt, als ze vol jong loof, ofte bloemen staan, nog by volwassen maan, 't welk van alle timmerhouten gezegzzy. Tot kisten en kasten is 't hout van 't wyfken bequaamer, om dat 't geelder, ligter, en gemaklyker te bewerken is, gelyk meest zyn de Boutonze kisjes van een elle lang, en een voet hoog.

De jonge bladeren van 't wyfken werden by suspecte vischen gekookt, gelyk 'er zyn *Opblazers*, *Durioens visch*, &c. op dat ze te min schaden zullen.

De oude schorffe, als gezegt, schilvert van zelfs af, daar onder weer een ander groeit, die metter tyd ook afschilvert, en zo hangtze zomtyds 4. 5. en 7 dubbelt boven malkander, welke lappen een halve vinger dik zynde, en met veele ronde boeken, naarstig verwaardt werden tot een medicinaal gebruik, want gestampt, en met oude *Pienang* of in andere kost gegeten, stoppen de witte en slymerige roer, en andere buyklopen. Men knauwd eerst de *Pienang* alleen, en spouwt den gekalkten zap uit, en doet de genoemde schorffe in de mont, met een weinige kleene *Gember*, de resterende zap voort inswaelgende. De *Gember* word daar by gedaan, om dat die ziekte gemeenelyk wyt koude en slappigheid des maags komt.

De zaden werden op Sumatra ruym zo groot als een schelling, gelykende de vruchten van *Faba Marina*, of *Boa Parang*, dewelke de geringe luyden vergaderen, op kolen of beete asche braden, tot dat de schellen barsten, daar na drie of vier dagen in zout water weken, als dan weder ververfchen, opkookten, en eeten.

Op Batsjam heeft men gezien een Zee-meeuw, dewelke senynige *Campernoelien* op strand at, en daar van duizelig wierd, zo langs strandt op en neer rollende, tot dat ze by een *Yzerhout-boom* quam, pikte in de schorffe, waar van ze wederom bequam. De menschen hebben hier wyt geleert, dat deze schorffe tegens de benaauwtheit, en schadelykheid van *Campernoelien* dient, te weten de versche schorffe of het hout gevreven, en ingenomen.

De schorffe eten de Amboinsche Vrouwen groen met *Pienang*, als zy bevruucht zyn, den gebeelen tyd van baaren dragt, en zeggen, dat daar van sterke en gezonde kinders komen.

Ao. 1678. is in een oude omgevallene *Yzerbouts-boom*, in 't gebergte van *Amabussæ*, binnen in 't hert van de dikke takken gevonden een *Gom*, aan smaak en koleur de *Acaciæ* gelyk, te weten, swart als pik, en zeer adstringent van smaak, met een kleene bitterheid in het eerste: Deze *Gom* is te vooren niet bekend geweest, en 't hout, waar in het zat, was swart-bruynder en harder dan het gemeene *Yzerhout*. Een weinige van 't zelfde *gom* in de mond genomen, trekt alle de slymerigheid t'zamen, en zuylert den zelven zo wel als *Caatsjo*.

De tiende Plaat

Vertoont een Tak van het gemeene Amboinsche *Yzerhout*, het geen *Caju Bessi* van de Inlanders genaamt wert.

VIII.

